

Zmiany w rolnictwie i poziomie życia ludności w krajach bałtyckich jako konsekwencje przemian ustrojowych

W obiegowym pojęciu „kraje bałtyckie” to trzy byłe republiki ZSRR (Litwa, Łotwa i Estonia), które uzyskały niezależność polityczną 6 sierpnia 1991 r. Łączna liczba ludności wynosząca 7,9 mln zamieszkuje obszar 17,5 mln ha. W listopadzie 1994 r. wszystkie trzy wymienione kraje bałtyckie zostały zaproszone do uczestnictwa w grupie wyszehradzkiej z początkiem 1995 r.

Zmiany ustrojowe w gospodarce krajów bałtyckich zainicjowane na początku lat 90. wymagały przezwyciężenia znacznie większych trudności niż w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Jednym z bardziej istotnych zadań reformatorskich było rozluźnienie związków gospodarczych z krajami byłego ZSRR, w tym zwłaszcza z Rosją. Mimo że Rosja i Białoruś pozostają nadal ważnymi partnerami gospodarczymi, to przeorientowanie gospodarki krajów bałtyckich na rynki krajów Europy Zachodniej stanowiło jedną z ważniejszych przyczyn głębokiej recesji, w tym także w rolnictwie.

Kluczowym zagadnieniem warunkującym budowę gospodarki rynkowej była reforma stosunków własnościowych. Podstawą prawną realizowanej obecnie reformy są dwie ustawy w Estonii¹, pięć ustaw na Łotwie² i cztery ustawy na Litwie³. Podstawowe akty prawne zostały uzupełnione szeregiem nie zawsze spójnych, jak się okazało w praktyce, przepisów wykonawczych. Zmiana stosunków własnościowych dokonywana jest w ramach czterech kierunków działań:

- reprivatyzacja poprzez zwrot majątku poprzednim właścicielom lub wypłatę odszkodowań,
- określenie praw własności państwa,

---

¹Law on Ownership (czerwiec 1990), Law on the Fundamentals of Ownership Reform (czerwiec 1991).

²Law on Land Reform in Rural Regions (grudzień 1990), Law on the Return of Buildings to their Legal Owners (październik 1991), Law on Denationalization of Buildings (październik 1991), Law on Land Reform in Cities (listopad 1991), Law on the Renewal of Property Rights on Enterprises and other Property Objects (marzec 1993).

³Law on Restitution (czerwiec 1991), Law on Land Reform (lipiec 1991), Law on Initial Privatization of State Property (lutym 1991), Civil Code (1994).

- prywatyzacja ziemi, przedsiębiorstw i mieszkań stanowiących własność państwa,
- komunalizacja.

Reprywatyzacja jako wstępny etap przeobrażeń własnościowych okazała się dość trudna do przeprowadzenia w krótkim czasie. Podstawową trudnością przy przeprowadzeniu reprywatyzacji było ustalenie zasad zwrotu majątku lub wypłaty odszkodowań za majątek już nie istniejący, bądź gdy zwrot majątku z różnych powodów jest niemożliwy. Z kolei przed zakończeniem reprywatyzacji utrudnione jest uruchomienie dalszych etapów reformy własnościowej, w tym szczególnie prywatyzacji i komunalizacji. Zasada ta dotyczy przypadków, gdzie prawo własności nie jest do końca jasne lub brak jest odpowiednich przepisów takie prawo stanowiących. W pozostałych przypadkach prywatyzacja i komunalizacja realizowana była równoległe z procesem reprywatyzacji. Zanotowane powolne tempo reprywatyzacji było wynikiem braku wystarczającej liczby kwalifikowanych kadr, a także przedłużających się procedur legislacyjnych, czy wreszcie braku spójności w prawodawstwie.

Na Łotwie i w Estonii zostały ustalone przedziały czasowe, w których można ubiegać się o zwrot majątku lub odszkodowanie (Estonia – kwiecień 1991 – marzec 1993, Łotwa – do końca 1994). Po tym terminie na Łotwie będą rozpatrywane tylko podania o wypłatę odszkodowań. W ustalonym terminie w Estonii o zwrot majątku lub odszkodowanie wystąpiło 13% obywateli (206 000). 75% podań dotyczyło zwrotu ziemi. Podobna sytuacja wystąpiła na Litwie, gdzie większość z odnotowanych w październiku 1994 r. podań (518 000) dotyczyła zwrotu 3158 tys. ha ziemi (90% UR).

Określenie udziału państwa w zarządzaniu majątkiem narodowym zostało zakończone w Estonii w 1992 r. Dziedziny gospodarki i przedsiębiorstwa o dużym znaczeniu dla sprawnego funkcjonowania państwa (energetyka, koleje, poczta, komunikacja itp.) pozostały pod kontrolą państwa. Na Łotwie również część majątku pozostało pod kontrolą państwa. Ustalono przy tym, że kontrolą tą powinno być objęte 30% gospodarki narodowej, w tym przemysł zbrojeniowy, farmaceutyczny, tytoniowy, a także część systemu bankowego. Litwa z kolei ogłosiła listę przedsiębiorstw, które nie powinny być prywatyzowane ani też sprzedawane ich udziały przed rokiem 2000. Ich liczba wynosi 240.

Prywatyzacja w krajach bałtyckich odbywa się głównie za pomocą bonów prywatyzacyjnych, przydzielanych obywatelom nieodpłatnie. W poszczególnych krajach przyjęto różne zasady rozdziału bonów i ich wartość. Oprócz bonów przysługujących wszystkim obywatelom przydzielane są dodatkowe bony byłym właścicielom utraconych majątków, obywatelom, którzy stracili swoje oszczędności w wyniku inflacji, robotnikom rolnym, a także osobom represjonowanym w przeszłości.

Wartość pieniężna bonów prywatyzacyjnych w Estonii została określona w odniesieniu do kosztów budowy 1 m² mieszkania (23 USD), a ilość przydzielanych bonów uzależniono od liczby lat przepracowanych w kraju. Natomiast nominalna wartość bonów na Łotwie wynosiła 53 USD i stanowiła ekwiwalent kosztów budowy 0,5 m² standardowego mieszkania w styczniu 1994. Przydział bonów uzależniony jest tutaj od długości okresu zamieszkania na Łotwie. Litwa przyjęła inny system prywatyzacji. Wartość przydzielanych bonów prywatyzacyjnych (bonów inwestycyjnych) uzależniono od wieku obywateli. Według tego systemu osoba w wieku 35 lat otrzymała bony wartości 285 USD, a osoby 18-letnie 114 USD. Osoby represjonowane otrzymały bony wartości 399 USD.

W Estonii do lipca 1994 r. bony prywatyzacyjne otrzymało ponad 70% społeczeństwa. Zostaną one wykorzystane przy prywatyzacji mieszkań, ziemi i dużych przedsiębiorstw. Bony prywatyzacyjne wydane na Łotwie mogą do roku 2000 być wykorzystywane w prywatyzacji mieszkań, przedsiębiorstw i innego majątku wyszczególnionego w ustawie prywatyzacyjnej. Udział bonów w prywatyzacji był największy na Litwie. Tutaj też proces prywatyzacji jest najbardziej zaawansowany.

Komunalizacja majątku państwowego dotyczy głównie mieszkań i obiektów użyteczności publicznej. W 1994 r. przejmowanie majątku przez lokalne samorządy (głównie w miastach) zostało prawie zakończone na Łotwie i w Estonii. Na Litwie nie zostały do końca określone kompetencje rządu centralnego w zarządzaniu majątkiem narodowym, stąd też proces komunalizacji utknął w martwym punkcie. We wszystkich krajach najmniej zaawansowany jest proces komunalizacji ziemi. Ze względu na fakt, że trwa jeszcze reforma administracji terenowej (jednostopniowa na Łotwie i w Estonii oraz dwustopniowa na Litwie), rządy centralne w dużym stopniu ograniczyły uprawnienia władz lokalnych w zarządzaniu przejętym już majątkiem. Należy sądzić, że ograniczenia te są przejściowe.

Zjawiskiem towarzyszącym reformie stosunków własnościowych jest dynamiczny rozwój sektora prywatnego i drobnej przedsiębiorczości. W handlu, usługach, przemyśle i drobnej wytwórczości w latach 1990–1994 w Estonii i na Łotwie zanotowano roczne przyrosty 3–13 prywatnych inicjatyw gospodarczych na 1000 mieszkańców. Na Litwie przyrosty te w 1992 r. wynosiły 10, a w latach następnych 7 na 1000 mieszkańców. Według stanu ze stycznia 1995 r. w Estonii, na Łotwie i Litwie funkcjonowało odpowiednio 57 000, 75 000 i 120 000 prywatnych podmiotów gospodarczych, co w relacji do liczby ludności daje 30 podmiotów na 1000 mieszkańców w Estonii oraz odpowiednio 29 i 34 na Łotwie i Litwie⁴. Są to wskaźniki znacznie niższe niż w Unii Europejskiej (49), tym bardziej jeśli uwzględnimy olbrzymie dysproporcje w rozwoju prywatnej przedsiębiorczości w poszczególnych regionach krajów bałtyckich.

⁴The Impact of Economic Changes on the Living Conditions and Welfare in the Baltic States, Insitut of Baltic Studies, 1995.

Cechą charakterystyczną powstających przedsiębiorstw były ich niewielkie rozmiary. Ponad połowa z nich, a w Estonii aż 80% zatrudnia mniej niż 1 pracownika. Przyczyny należy dopatrywać się w stosunkowo niskich progach kapitałowych (23 USD – Estonia, 150 USD – Łotwa i 250 USD – Litwa) przy zakładaniu spółek akcyjnych lub spółek z ograniczoną odpowiedzialnością, które stanowią najbardziej popularną formę organizacyjną przedsiębiorstw. Obowiązujący od września 1995 r. minimalny kapitał niezbędny do założenia spółki akcyjnej lub z ograniczoną odpowiedzialnością (7500 i 750 USD) zostanie w Estonii podwyższony od 1 sierpnia 1999 r. do sumy 3000 USD dla spółek z o.o. i 30 000 USD dla spółek akcyjnych. Równie drastyczne podwyżki kapitałów założycielskich wprowadzono na Litwie i Łotwie: dla spółek z o.o. odpowiednio 2500 i 2000 USD, a dla spółek akcyjnych 25 000 i 9000 USD.

Do dynamicznego rozwoju prywatnych przedsiębiorstw w latach 1992–1994 należy podchodzić z rezerwą. Powstało wiele słabych przedsiębiorstw, nie podejmujących działalności gospodarczej lub wręcz zakładanych w celu odsprzedaży. Z ogólnej liczby zarejestrowanych przedsiębiorstw prywatnych w Estonii nie podjęło działalności gospodarczej 33%, na Litwie 16%, a na Łotwie 40%. Mimo to udział sektora prywatnego łącznie z sektorem prywatnym w rolnictwie w tworzeniu PKB wzrósł z 10% w 1992 r. do 55% w roku 1994. Sektor prywatny zatrudniał ponadto blisko 50% ogółu zatrudnionych w gospodarce narodowej. Ze względu na powolne przemiany strukturalne na Łotwie sektor prywatny rozwijał się tu najwolniej. Najlepsze wyniki w tej dziedzinie osiągnięto na Litwie. W październiku 1994 r. z ogólnej liczby funkcjonujących przedsiębiorstw 85% stanowiły przedsiębiorstwa prywatne zatrudniające 64% ogółu zatrudnionych.

Mimo że znaczenie rolnictwa w gospodarce narodowej mierzone udziałem rolnictwa w tworzeniu PKB jest większe niż w Polsce (Litwa – 11%, Łotwa – 10,6%, Estonia – 10,4%), to udział zatrudnionych w rolnictwie jest znacznie niższy i wynosi na Litwie 22,4%, na Łotwie 18,4% i w Estonii 8,2%⁵.

Reforma stosunków własnościowych w rolnictwie krajów bałtyckich realizowana jest na ograniczoną skalę. Podstawową przyczyną ograniczonego zakresu prywatyzacji jest fakt, że większość ziemi jest objęta programem reprivatyzacji. Przedstawiona w tabeli 1 struktura agrarna nie odzwierciedla stopnia zaawansowania procesu prywatyzacji w rolnictwie, lecz jedynie zmiany w użytkowaniu ziemi przez poszczególne podmioty gospodarcze. Wśród gospodarstw indywidualnych uwzględniono zarówno gospodarstwa z tytułem własności ziemi, jak i gospodarstwa dzierżawiące część lub całość ziemi.

---

⁵Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, European Commission, Special Report, 1995, tab. 1,4.

Zgodnie z ustawodawstwem łotewskim⁶ reforma rolna przeprowadzona została w dwóch etapach. Pierwszy etap realizowany jest w latach 1990–1996, a następny rozpoczął się w 1993 r. i jego zakończenie przewiduje się za 10–15 lat. W etapie pierwszym przydzielane jest prawo użytkowania ziemi na czas określony byłym właścicielom, ich spadkobiercom, obecnym użytkownikom i osobom chętnym do zakupu ziemi. W etapie drugim zostanie zwrócona własność byłym właścicielom sprzed 21.07.1940 r. lub ich spadkobiercom oraz nastąpi sprzedaż ziemi obywatelom łotewskim.

Na Litwie proces reprivatyzacji i prywatyzacji w rolnictwie regulują dwa akty prawne⁷. W Estonii natomiast uprawnienia do sprzedaży ziemi w szczególnych przypadkach otrzymał rząd. Wykorzystywana jest tu także długoterminowa dzierżawa ziemi z prawem zabudowy.

Obecnie rolnictwo krajów bałtyckich, w tym sektor prywatny reprezentowany przez ponad 10 000 gospodarstw indywidualnych w Estonii, 58 000 na Łotwie i 101 000 na Litwie, napotyka wiele ograniczeń, takich jak wysokie ceny środków produkcji, brak kapitału, niedostatecznie rozwinięty rynek skupu i dystrybucji produktów rolnych, a także niski poziom wyposażenia technicznego. Podstawową przeszkodą we właściwym funkcjonowaniu rolnictwa jest jednak brak doświadczenia i przystosowania do warunków gospodarki rynkowej, zwłaszcza w powstającym sektorze rolnictwa indywidualnego. W przypadku gospodarstw państwowych

Tabela 1.

Struktura agrarna w krajach bałtyckich w 1995 r.

Kraj	Spółdzielnie ¹⁾		Gospodarstwa państwowe ²⁾		Gospodarstwa prywatne ³⁾	
	przeciętny obszar w ha	udział w GR w %	przeciętny obszar w ha	udział w GR w %	przeciętny obszar w ha	udział w GR w %
Litwa	450	35	124 (2773)*	1 (91)*	2,6 (0,5)*	64 (9)*
Łotwa	706	17	547 (3000)*	2 (96)*	5,8 (0,5)*	81 (4)*
Estonia	567	33	(3500)*	(96)*	2,1 (0,5)*	67 (4)*

*liczby podane w nawiasach ilustrują dane sprzed okresu transformacji

1) spółdzielnie przekształcone w spółdzielnie osób prywatnych (stowarzyszenia producentów)

2) gospodarstwa pozostają nadal w rękach państwa jako gospodarstwa lub przedsiębiorstwa

3) działki przydomowe przekształcono w gospodarstwa indywidualne i inne jednostki gospodarcze (spółki akcyjne i z o.o.)

Źródło: Agricultural Situation and Prospects in the Eastern European Countries, European Commission, Summary Report, 1995.

⁶Latvian Law on Land Privatization in Rural Regions (grudzień 1990).

⁷Land Reform Act (lipiec 1991), Law on Land (kwiecień 1994).

i większych gospodarstwach spółdzielczych niektóre z wymienionych ograniczeń (rynek rolny, wyposażenie techniczne) nie mają większego znaczenia. Rolnictwo indywidualne gospodarujące na blisko 2/3 obszaru gruntów ornych doświadcza natomiast wszystkich tych ograniczeń. Konsekwencją tego oraz ogólnej sytuacji gospodarczej i politycznej w krajach bałtyckich był drastyczny spadek produkcji rolniczej (tab. 2)

Tabela 2.

Zmiany w poziomie produkcji rolniczej i zużycia krajowego wybranych produktów w latach 1989–1994 (%)

Produkty	Litwa		Łotwa		Estonia	
	zmiana w produkcji	zmiana w zuż. kraj.	zmiana w produkcji	zmiana w zuż. kraj.	zmiana w produkcji	zmiana w zuż. kraj.
Zboża	-20,2	-44,7	-42,6	-54,1	-47,8	-48,8
Buraki cukrowe	-33,3	-43,4	-51,5	-28,1	bd.	-32,8
Warzywa	-29,2	b.d.	1,3	b.d.	-51,3	b.d.
Mleko	-48,6	-45,7	-52,5	-20,2	-39,5	-30,5
Wołowina	-46,4	-11,8	-47,2	1,5	-62,6	5,0
Wieprzowina	-66,8	-42,2	-64,9	-31,2	-70,4	-57,5
Drób	-56,1	-50,0	-74,4	-79,3	-72,0	-57,1

Źródło: Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, European Commission, Summary Report, 1995.

Zmniejszenie produkcji rolnej jest typowe dla okresu przejściowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Kraje bałtyckie wyróżniają się w tej grupie drastycznym ograniczeniem pogłowia zwierząt gospodarskich: cieląt o 49%, bydła o 28%, trzody chlewnej o 60%, drobiu o 55% i owiec o 56%. Według prognoz FAO⁸, w 1995 r. nastąpi dalsze pogłębienie spadku pogłowia zwierząt, w tym bydła o 12%, krów mlecznych o 4%, trzody chlewnej o 1% i drobiu o 20%. Szczególnie istotny jest spadek pogłowia trzody chlewnej i drobiu, który stanowi podstawową przyczynę zmniejszenia krajowego zużycia zbóż. Mimo ograniczenia obszaru zasiewu o 4%, spadek produkcji zbóż we wszystkich krajach bałtyckich był mniejszy niż spadek zużycia krajowego. Konsekwencją tego było zmniejszenie przez Łotwę i Estonię deficytu zbożowego odpowiednio o 77% i 52%, a Litwa uzyskała nawet nadwyżki w wysokości 340 tys. ton. Specyficzna rola rolnictwa w krajach bałtyckich, stanowiącego rodzaj bufora w okresach pogarszającej się ogólnej koniunktury gospodarczej, spowodowała, że udział tego sektora gospodarki w tworzeniu PKB nie spadł tak gwałtownie jak w krajach CEFTA i Słowenii.

⁸FAO/GIEVS – Special Report, Preliminary Assessment of the 1994 Foodcrop Production and of the 1994/95 Cereal Import Requirements in Lithuania, Latvia and Estonia, FAO, wrzesień 1994.

O ile w produkcji roślinnej (zboża) spadek zużycia krajowego jest głębszy od spadku produkcji, to w przypadku produktów zwierzęcych sytuacja jest odwrotna. Wiąże się to z faktem, że sektor produkcji zwierzęcej był tradycyjnie związany z chłonnym rynkiem rosyjskim, który obecnie został w dużym stopniu ograniczony.

Reasumując, obecna sytuacja w gospodarce żywnościowej i rolnictwie krajów bałtyckich została ukształtowana w wyniku oddziaływania wzajemnie powiązanych trzech grup przyczyn:

- konsekwencji bezpośrednich zmian w rolnictwie,
- zespołu negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych stanowiących skutek przemian w sektorach pozarolniczych gospodarki (inflacja, bezrobocie, poziom życia, kształtowanie się dochodów realnych i popytu na żywność, polityka socjalna),
- uwarunkowań zewnętrznych wynikających ze ściślejszych powiązań z gospodarką krajów Europy Zachodniej (handel zagraniczny).

Procesy dostosowawcze do gospodarki rynkowej wymagające głębokich i radykalnych przemian w gospodarce i polityce społecznej wywołały wiele niekorzystnych zjawisk: inflację, spadek produkcji przemysłowej i rolniczej, stratyfikację społeczną, pojawienie się nieznanego dotychczas zjawiska bezrobocia, a także zubożenie dużych grup społeczeństwa. Wszystkie te przemiany dokonywały się i dokonują się nadal w pewnego rodzaju próżni prawnej, czego konsekwencją jest narastające zjawisko przestępczości kryminalnej i gospodarczej. Praktycznym następstwem tych zjawisk są zmiany w poziomie życia ludności.

Inflacja jako jeden z przejawów braku stabilności systemów gospodarczych doświadczyła kraje bałtyckie najdotkliwiej na początku okresu przeobrażeń, po uwolnieniu cen w 1991 r. Mierzona wskaźnikiem cen towarów konsumpcyjnych przekroczyła 800% w Estonii we wrześniu 1992 r., na Łotwie w grudniu 1992 r., a na Litwie w czerwcu 1992 r. Następnym okresem charakteryzuje się powolnym spadkiem tempa inflacji. Fakt ten przypisuje się zerwaniu więzi z rublem i wprowadzeniu walut narodowych. Niemniej jest on także wynikiem pewnej stabilizacji gospodarczej.

Z badań przeprowadzonych przez Instytut Studiów Bałtyckich⁹ wynika, że podstawowymi przyczynami wysokiej inflacji były:

- zmiany ilościowe w eksporcie,
- zmiany cen importowych,
- polityka podatkowa,
- niestabilny, stały wzrost podaży pieniądza,
- przyczyny administracyjne.

---

⁹The Impact of Economic Changes on the Living Conditions and Welfare in the Baltic States, Institut of Baltic Studies, 1995.

W roku 1995 inflacja została znacznie ograniczona. Dalsze obniżenie tempa inflacji będzie zależało od działań antyinflacyjnych podejmowanych w krajach bałtyckich, a także w pewnym stopniu od sytuacji gospodarczej w Rosji, z którą związki gospodarcze tych krajów są jeszcze dość silne. Udział Rosji w wymianie handlowej z Estonią szacuje się w 1995 r. na 32%, z Łotwą 45–50% i z Litwą 50%¹⁰.

Tabela 3.

Poziom inflacji w krajach bałtyckich w latach 1991–1995* (%)

Rok	Litwa	Łotwa	Estonia
1991	350	262	303
1992	1163	959	953
1993	188,6	34,7	35,7
1994	45,1	26,3	41,7
1995 – prognoza	25	20	30

* wg wskaźnika cen towarów konsumpcyjnych

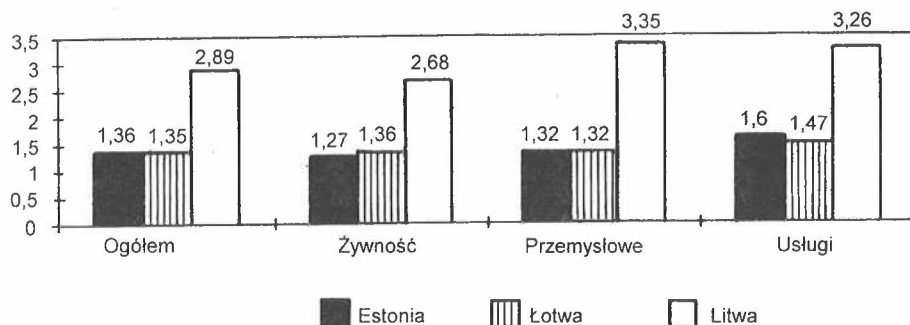
Źródło: Oficjalne dane statystyczne, Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, European Commission, Special Report, 1995.

Zniesienie kontroli płac wprowadzone równoległe z liberalizacją cen spowodowało spadek siły nabywczej pieniądza. Ceny rosły znacznie szybciej niż płace. W 1992 r. najwyższy wzrost cen miał miejsce na Litwie, ponad 12-krotny. Na Łotwie i w Estonii wzrost ten był nieco niższy i był 9,5-krotny. W poszczególnych grupach towarów i usług dysproporcje są znacznie większe. Ceny żywności wzrosły najbardziej na Litwie, blisko 14-krotnie, podczas gdy na Łotwie i w Estonii tylko 6-krotnie. Największe rozpiętości wzrostu cen wystąpiły w usługach. Na Łotwie ceny usług wzrosły 40-krotnie, na Litwie 20-krotnie i w Estonii 14-krotnie. Z wyjątkiem Łotwy wzrost cen wyrobów przemysłowych w krajach bałtyckich w 1992 r. charakteryzował się niższą dynamiką niż wzrost cen żywności. W roku 1993 wzrost cen we wszystkich krajach został silnie wyhamowany (rys. 1). Wyhamowanie to było znacznie słabsze na Litwie, gdzie wzrost cen, zwłaszcza wyrobów przemysłowych i usług, pozostał ponad 2-krotnie wyższy niż w Estonii i na Łotwie. Uwzględniając znaczącą, realną aprecjację walut krajowych, ogólny wzrost cen towarów konsumpcyjnych liczony w USD w okresie od czerwca 1992 do czerwca 1995 wyniósł w Estonii 65%, na Łotwie 78% i na Litwie 80%.

Przewiduje się dalsze ograniczenie tempa wzrostu cen produktów rolniczych, lecz nie ich stabilizację, przynajmniej do momentu zrównania z cenami światowymi lub w Unii Europejskiej. Ceny niektórych produktów rolniczych w 1994 roku były niższe o ponad 80% od cen tych produktów w Unii Europejskiej (rys. 2).

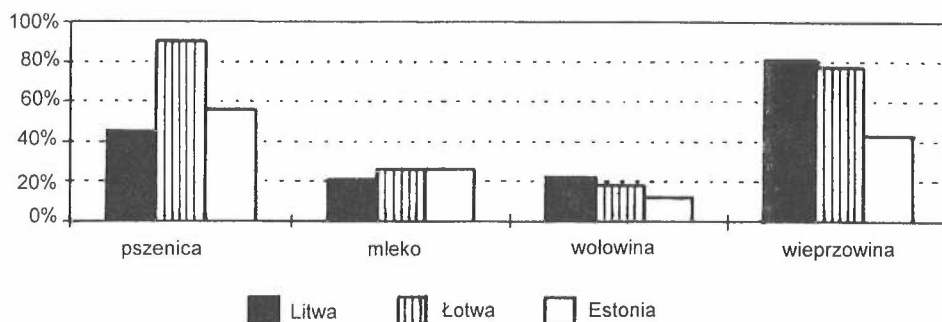
¹⁰ Ardo H. Hansson, Macroeconomic Stabilization in the Baltic States, Stockholm Institute of East European Economies, czerwiec 1995.

Rysunek 1

Indeksy cen w krajach bałtyckich w 1993 roku

Rysunek 2.

Relacja cen wybranych produktów rolniczych w krajach bałtyckich do cen tych produktów w Unii Europejskiej w 1994 roku

Bezrobocie to także nowe zjawisko w rzeczywistości gospodarczej krajów bałtyckich. Pierwsi bezrobotni zostali zarejestrowani w Estonii i na Litwie w połowie 1991 r., a na Łotwie na początku 1992 r. Zanotowany w latach 1993–1995 poziom bezrobocia wynosił na Litwie 3,4%, 3,8% i 6,2%, na Łotwie odpowiednio 5,8%, 6,5% i 10%, a w Estonii 4,9%, 5,3% i 6,0%. Z takich wskaźników bezrobocia zadowolone byłyby prawie wszystkie kraje Europy Środkowo-Wschodniej i UE, gdzie poziom bezrobocia w 1995 r. przekroczył 10% zasobów siły roboczej. Tak niski poziom bezrobocia w krajach bałtyckich jest pozorny i nie odzwierciedla faktycznego bezrobocia. Wynika to z kilku powodów:

- wiele osób poszukujących pracy nie spełnia rygorystycznych warunków, aby zostać zarejestrowanym jako bezrobotny,

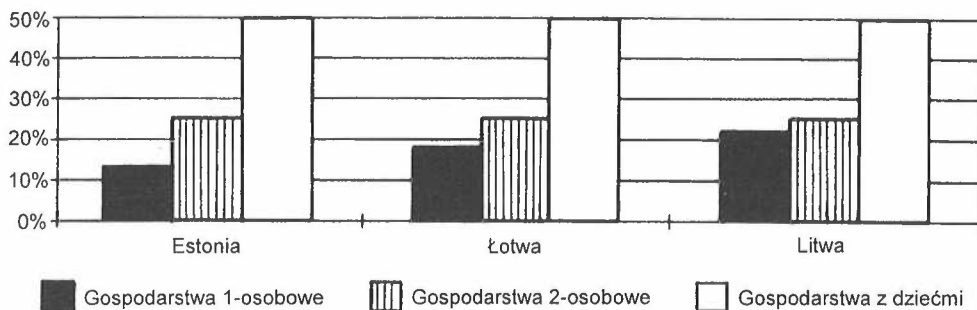
- przedsiębiorstwa nie są w stanie płacić zwalnianym pracownikom wysokich odpraw gwarantowanych w kodeksie pracy, co w konsekwencji zmusza przedsiębiorstwa do stosowania różnych wybiegów np. wysyłanie pracowników na przymusowe, bezpłatne urlopy,
- unikanie rejestracji jako bezrobotni przez osoby do tego uprawnione ze względu na konieczność uczestnictwa w robotach publicznych,
- niskie zasiłki dla bezrobotnych nie są konkurencyjne w stosunku do nieewidencjonowanych zarobków w tzw. szarej strefie gospodarki,
- inne metody stosowane przez urzędy statystyczne do obliczania poziomu bezrobocia.

Zasiłki dla bezrobotnych w Estonii w październiku 1994 r. wynosiły 40% płacy minimalnej (14 USD), na Łotwie w tym czasie zasiłek stanowił 90% płacy minimalnej (46 USD), a na Litwie od 16% do 27% średniej miesięcznej płacy brutto. Uzyskanie zasiłku, jego wysokość i okres otrzymywania regulują w każdym kraju skomplikowane przepisy, których restrykcyjny charakter zniechęca wiele osób do ubiegania się o taką pomoc lub wręcz uniemożliwia jej uzyskanie. Z ogólnej liczby bezrobotnych w 1994 r. w Estonii pobierało zasiłki 39%, na Łotwie 93% i na Litwie 44%.

Ocenia się, że faktyczne bezrobocie w krajach bałtyckich jest znacznie wyższe od prezentowanego w oficjalnych statystykach i w dłuższym przedziale czasowym wykazuje tendencję rosnącą. W grupie bezrobotnych przeważają kobiety, w tym także ze specjalistycznym wykształceniem. Bezrobotni rekrutują się także z byłych robotników rolnych, osób starszych na kilka lat przed emeryturą, osób z wykształceniem ogólnym. Na Litwie i w Estonii zaznacza się wyraźny spadek udziału wśród bezrobotnych ludzi młodych, podczas gdy na Łotwie obserwuje się proces odwrotny.

Bezrobocie, inflacja, wielkość i skład gospodarstw domowych, poziom i struktura dochodów osobistych, rozmiar świadczeń społecznych są to czynniki, które w nowych warunkach określają poziom życia ludności.

Liczba osób w gospodarstwach domowych jest jednym z istotniejszych czynników warunkujących poziom życia ich członków. Największe przeciętne gospodarstwa domowe, liczące 3,17 członka, występują w Estonii. Litewskie i łotewskie przeciętne gospodarstwa domowe są mniejsze. Liczba członków wynosi tu odpowiednio 2,72 i 2,37. Zróżnicowanie wielkości gospodarstw w miastach i na obszarach wiejskich jest typowe w Estonii i na Łotwie, gdzie gospodarstwa wiejskie są większe od miejskich. Jedynie na Litwie proporcje są odwrotne. Udział gospodarstw domowych największych, liczących ponad 6 członków, jest największy w Estonii i najmniejszy na Litwie.

Rysunek 3.

Struktura gospodarstw domowych w krajach bałtyckich

Poza strukturą gospodarstw domowych, inną ważną cechą jest aktywność ekonomiczna. Z ogólnej liczby gospodarstw w Estonii 83% i na Litwie 76% jest zaliczane do grupy aktywnych ekonomicznie. Pozostałą część stanowią gospodarstwa emerytów i osób niepełnosprawnych. Nowym zjawiskiem, zwłaszcza na Litwie i w Estonii, jest ukształtowanie się dużej grupy gospodarstw, których dochody pochodzą z przedsiębiorczości lub czynszów z posiadanych nieruchomości.

Wyszczególnione w tabeli średnie miesięczne dochody na członka gospodarstwa domowego są dochodami po odliczeniu wszystkich obowiązujących podatków, w tym również podatków od dochodów osobistych. Praca zarobkowa była podstawowym źródłem dochodów. We wszystkich krajach bałtyckich udział przychodów z pracy zarobkowej w dochodach wynosił w 1993 r. 60%. Znaczącym źródłem były także świadczenia socjalne w postaci rent, emerytur, zasiłków, zapomóg i świadczeń alimentacyjnych.

Struktura dochodów została silnie zróżnicowana po wdrożeniu w krajach bałtyckich reform i zależy od polityki socjalnej, poziomu bezrobocia, systemu podat-

Tabela 4.

Poziom miesięcznych dochodów na członka gospodarstwa domowego w krajach bałtyckich w 1993 r.

	Estonia (USD) ¹⁾	Łotwa (USD) ¹⁾	Litwa (USD) ¹⁾
Całkowity dochód nominalny	54,6	45,1	25,6
Nominalny dochód dyspozycyjny	46,4	41,8	22,3
Całkowity dochód realny	28,8	21,7	5,3
Realny dochód dyspozycyjny	24,5	20,1	4,4

1) Przeliczono z walut lokalnych według oficjalnych kursów z grudnia 1993 roku (1USD=13,67 korony, 0,598 łata, 3,9 lit)

Źródło: The Impact of Economic Changes on the Living Conditions and Welfare in the Baltic States, Estonian Academy of Science, Institute of Baltic Studies, 20.06.1995 Tallin.

kowego, poziomu urbanizacji, wielkości sektora prywatnego itp. Na obszarach wiejskich charakteryzujących się wysokim bezrobociem składniki tworzące dochód są zupełnie inne niż w ośrodkach miejskich, gdzie dynamicznie rozwija się sektor prywatnej przedsiębiorczości, a bezrobocie jest znacznie niższe. Wraz ze wzrostem bezrobocia w dochodach zaznaczał się stopniowy wzrost udziału świadczeń socjalnych. Na Litwie znaczącym składnikiem dochodów stały się przychody z różnego rodzaju prywatnej działalności gospodarczej. Ich udział określa się na 12% i jest on dwukrotnie wyższy niż na Łotwie i w Estonii. Innym znaczącym składnikiem dochodów stały przychody ze sprzedaży nieruchomości, spadków, prowizji z lombardów i sprzedaży walut zagranicznych. Na Łotwie ich udział w dochodach dyspozycyjnych ludności wynosi 12%. Stopniowo wzrasta udział dochodów z posiadanych nieruchomości i chociaż w 1993 r. było to zjawisko marginalne, to świadczy o zachodzących przemianach własnościowych.

Inną cechą charakteryzującą sytuację dochodową ludności jest zróżnicowanie dochodów. W Estonii w 1993 r. średnie dochody na osobę w 10-procentowej grupie gospodarstw domowych o najniższych dochodach były 14-krotnie niższe od średnich dochodów na osobę w 10-procentowej grupie gospodarstw o najwyższych dochodach. W drugiej połowie 1994 r. te dysproporcje wzrosły do 18. Na Litwie zróżnicowanie to było nieco mniejsze ze względu na wyższy poziom świadczeń socjalnych i wynosiło 11 w 1993 r. oraz 12 w roku 1994.

Lata 1992–1993 były w krajach bałtyckich okresem najbardziej istotnych zmian w gospodarce wraz z towarzyszącymi im negatywnymi zjawiskami, w tym również wysoką inflacją. W ocenie sytuacji dochodowej ludności musi to być uwzględnione. Mimo 3-krotnego wzrostu dochodów nominalnych na Litwie i 2-krotnego w Estonii i na Łotwie, w 1993 r. dochody realne wzrosły nieznacznie tylko w Estonii. Na Łotwie spadły o 6%, a na Litwie ponad 40%.

Generalny obraz sytuacji dochodowej ludności jest z wielu powodów mało miarodajny i należy podchodzić do niego z rezerwą. Dochody na osobę w wielu przypadkach są tak niskie, że nawet przy wsparciu państwa poprzez mało sprawne systemy pomocy socjalnej niemożliwe jest zapewnienie egzystencji biologicznej. Należy domniemywać, że najbiedniejsze grupy społeczne posiadają nieewidencjonowane przychody z „szarej strefy” gospodarki. „Szara strefa” ma również ogromny wpływ na kształtowanie się poziomu dochodów w najbogatszych grupach społeczeństwa. Ponadto niskie dochody na obszarach wiejskich i małych miastach są uzupełniane produkcją żywności na własne potrzeby. Trzecim powodem uniemożliwiającym miarodajną ocenę dochodów ludności jest brak lub niekompletność badań budżetów gospodarstw domowych.

Spadek przeciętnych dochodów realnych, szczególnie duży na Litwie, oraz ubożenie znacznej części społeczeństw krajów bałtyckich znalazło swój wyraz w zmianie sposobów odżywiania. Zmniejszyło się ogólne spożycie produktów żywnościowych, co można częściowo tłumaczyć mniejszymi stratami żywności w gospo-

darstwach domowych. Nastąpiła także zmiana struktury spożywanych produktów. Wzrosło nieznacznie lub pozostało na niezmiennym poziomie spożycie produktów tańszych: przetworów zbożowych, ziemniaków, warzyw, owoców, cukru i oleju. Spożycie produktów zwierzęcych, w tym głównie drogiego mięsa, zmniejszyło się w niektórych przypadkach o ponad 50% (tab. 5). Mimo znacznego ograniczenia spożycia drogich produktów żywnościowych, udział wydatków na żywność w dochodach ludności krajów bałtyckich należy do najwyższych w grupie krajów Europy Środkowo-Wschodniej (z wyjątkiem Rumunii i Bułgarii) i wynosił w 1994 r. 58% na Litwie, 45% na Łotwie i 39% w Estonii.

Wzrost wydatków na kształcenie i kulturę w strukturze wydatków gospodarstw domowych należy ocenić jako zjawisko pozytywne. W gospodarstwach o wyższych dochodach stanowią one do 25% wydatków, a w gospodarstwach uboższych do 15%. Jednocześnie ograniczone zostały wydatki na towary konsumpcyjne trwałego użytku. Wsparcie państwa w dziedzinie dokształcania wydaje się wskazane jako składnik polityki społecznej w zwalczaniu bezrobocia. Wiele powstających miejsc pracy, mimo wysokich oferowanych wynagrodzeń, pozostaje wolnych ze względu na brak kandydatów o odpowiednich kwalifikacjach.

Badania poziomu życia ludności rozpoczęto równoległe z wdrażaniem reform społecznych i ekonomicznych. Najbardziej istotne w tych badaniach jest określenie zakresu i intensywności występowania zjawiska ubóstwa, niezbędne do kreowania polityki społecznej i pomocy socjalnej dla grup najuboższych. Punktem wyjścia było ustalenie poziomu odniesienia i metodyki obliczeń ubóstwa. W pierwszym etapie przeobrażeń w Estonii takim poziomem odniesienia była płaca minimalna związana z wysokością świadczeń socjalnych i płac w przedsiębiorstwach państwowych. Na Łotwie zaś był to koszt minimalnego koszyka dóbr konsumpcyjnych, który w 1992 r. zmieniono na krytyczny koszyk dóbr konsumpcyjnych zapewniający jedynie przetrwanie.

W latach następnych kraje bałtyckie dążyły do unifikacji metodyki obliczania granicy ubóstwa. W październiku 1994 r. przyjęto jako miarę „granice absolutnego ubóstwa”. Wywodzi się ona z ogólnie przyjętej definicji absolutnego ubóstwa określającej poziom dochodów, który zapewnia zaspokojenie podstawowych po-

Tabela 5.

Zmiany w spożyciu mięsa w krajach bałtyckich w latach 1989–1994 (kg/osobę)

	Wołowina		Wieprzowina		Mięso drobiowe	
	1989	1994	1989	1994	1989	1994
Litwa	25	22	40	23	8	4
Łotwa	25	26,5	36	26	11	2,5
Estonia	25	26,5	46	20	9	4

Źródło: Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, European Commission, Special Report, 1995.

trzeb (żywność, ubranie, mieszkanie). W krajach bałtyckich granica absolutnego ubóstwa oznacza dochody na zaspokojenie tylko potrzeb żywnościowych na poziomie minimum fizjologicznego. Pod koniec 1994 r. miesięczny koszt minimalnego koszyka produktów żywnościowych na członka gospodarstwa domowego wynosił 22 USD w Estonii, 42 USD na Łotwie i 18 USD na Litwie. Rozbieżności w kosztach minimalnego koszyka produktów żywnościowych wyniknęły po części z różnic w cenach żywności w poszczególnych krajach, po części zaś z różnic w zawartości koszyka i metod jego obliczania. Najbardziej trafna była ocena koszyka w Estonii, gdzie faktyczne wydatki na żywność były równe wartości koszyka. Na Łotwie wydatki te były o ponad 30% niższe, a na Litwie o 50% wyższe. Ze względu na wysoką inflację i sezonowe wahania cen na produkty rolnicze wartość minimalnych koszyków żywnościowych jest korygowana co kwartał.

W połowie 1994 r. Łotwa charakteryzowała się najwyższym udziałem ludności o dochodach niższych od wyznaczonej granicy ubóstwa. Wynosił on 20%. Należy jednak pamiętać, że granica ta była prawie 2-krotnie wyższa niż na Litwie i w Estonii. W tym samym czasie na Litwie grupa najuboższej ludności stanowiła 7%. Ze względu na zbyt nisko ustawioną granicę ubóstwa odsetek najuboższych gospodarstw domowych powinien być znacznie wyższy. W Estonii udział gospodarstw żyjących poniżej granicy ubóstwa wynosił 10% i dane te można uznać za miarodajne uwzględniając fakt precyzyjnego dopasowania granicy ubóstwa i wartości minimalnego koszyka produktów żywnościowych.

Grupę społeczną o najniższych dochodach we wszystkich krajach tworzą rodziny wielodzietne, gdzie tylko jedna osoba pracuje zarobkowo, renciści i emeryci, bezrobotni, rolnicy, a także pracownicy sfery budżetowej (nauczyciele, służba zdrowia, naukowcy). W poszczególnych krajach stworzone zostały dla tej grupy systemy pomocy socjalnej w postaci dopłat do mieszkań lub bezpośrednich zapomóg pieniężnych na żywność, podstawowe usługi. Wielkość takiej pomocy i zasady jej przydziału regulują szczegółowe przepisy, różne w każdym z krajów bałtyckich.

Wnioski

1. Okres przemian ustrojowych w Estonii, na Litwie i na Łotwie był znacznie krótszy niż w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Dlatego też konsekwencje tych przemian były bardziej drastyczne. W latach 1991–1994 skumulowany PKB zmniejszył się w Estonii o 35%, na Łotwie o 49%, a na Litwie o 58%. W tym samym okresie na Węgrzech i w Czechach zmniejszenie się PKB wyniosło zaledwie 15% i 18%, a w Polsce zanotowano nawet 3,3% wzrost PKB. Należy przy tym dodać, że w odróżnieniu od Węgier, Czech i Polski w krajach bałtyckich nie było żadnych elementów gospodarki rynkowej przed okresem przeobrażeń. Obecnie w krajach bałtyckich nastąpiło odwrócenie tendencji spadkowej PKB. Według ocen MFW, w

1994 r. w Estonii, na Łotwie i na Litwie wystąpił wzrost PKB odpowiednio o 6%, 2%, i 1,5%.

2. Jednym z przejawów stopniowej stabilizacji gospodarczej jest wzrost eksportu. Mimo znacznej aprecjacji lokalnych walut, wartość eksportu liczona w USD w 1994 r. w odniesieniu do roku 1992 wzrosła o 184% w Estonii, o 21% na Łotwie i o 212% na Litwie.

3. Niskie ceny zbytu produktów rolnych w krajach bałtyckich stanowią z konieczności wynik ograniczenia nakładów, a nie efektywności gospodarowania. Liczba wykorzystywanych ciągników, kombajnów zbożowych, dojarok zmniejszyła się od 30% do 50% w porównaniu do okresu sprzed przeobrażeń. Ceny środków produkcji (nawozy, energia, środki ochrony roślin, maszyny) w przeszłości nienaturalnie tanie, obecnie zbliżają się do poziomu cen światowych. Wzrost cen detalicznych żywności nie wynika zatem z kosztów produkcji, lecz stanowi skutek rozpadu centralnych struktur skupu i dystrybucji płodów rolnych.

4. Odtworzenie poziomu i struktury produkcji rolniczej sprzed okresu przeobrażeń jest w najbliższych latach niemożliwe z kilku powodów. Po pierwsze, reprivatyzacja i prywatyzacja nie została zakończona czego konsekwencją jest niepewność jutra indywidualnych użytkowników ziemi. Po drugie, pogorszenie relacji cen i kosztów doprowadziło do pogorszenia opłacalności gospodarowania, szczególnie w silnie rozdrobnionym sektorze indywidualnym. Rosnące ceny detaliczne żywności spowodowały znacznie większe niż w miastach ograniczenie wydatków na żywność 30% ludności zamieszkującej na wsi, co może świadczyć o spadku towarowości produkcji rolniczej gospodarstw indywidualnych. Blisko 70% rynkowej produkcji rolniczej w 1994 r. pochodziło spoza gospodarki indywidualnej (Litwa). Po trzecie, odbudowa sektora produkcji zwierzęcej wymaga poniesienia dużych nakładów i zwiększenia popytu wewnętrznego na produkty zwierzęce, co wiąże się z poprawą sytuacji dochodowej ludności, ograniczenia inflacji i bezrobocia. Po czwarte, produkcja rolnicza musi dostosować się do zmienionych warunków zewnętrznych, w tym zwłaszcza do poważnego ograniczenia rynków zbytu na produkty rolne w krajach WNP.

5. Mimo znacznego obniżenia poziomu życia szerokich grup społecznych, ludność krajów bałtyckich wykazuje duże zdolności adaptacyjne do nowych warunków społeczno-ekonomicznych. Zdolności te przejawiają się w zdobywaniu nowych zawodów poprzez kształcanie, w umiejętności przetrwania w najtrudniejszych warunkach, w zarabkowaniu za granicą, a nawet czasowej emigracji. Tym też należy tłumaczyć fakt, że w sklepach pojawiają się towary, które ze względu na cenę nie powinny, przynajmniej teoretycznie, znaleźć nabywców.

Literatura

- Agricultural Situation and Prospects in the Central European Countries, European Commission, Directorate-General for Agriculture, Summary Report, 1995.
- ARDO H. HANSSON, Macroeconomic Stabilization in the Baltic States, Stockholm Institute of East European Economies, czerwiec 1995.
- Country Map of Estonia, Latvia, Lithuania, World Factbook, U.S. Department of State, 1995.
- Estonia Economic Policy and Trade Practices, U.S. Department of State, May 1995.
- Estonia, Economy, U.S. Department of State, 1994.
- Financial Times suplement do Financial Izvestia, 14.03.1995 (Martin Wolf, Christia Freeland).
- Latvia, Economy, U.S. Department of State, 1994.
- Latvian Statistics in Brief 1994, State Committee for Statistics of the Republic of Latvia, 1994.
- Lithuania Economic Policy and Trade Practices, U.S. Department of State, May 1995.
- Lithuania, Economy, U.S. Department of State, 1994.
- Preliminary Assessment of the 1994 Foodcrop Production and of the 1994/95 Cereal Import Requirements in Lithuania, Latvia and Estonia, FAO/GIEWS-Special Report, 1994.
- The Impact of Economic Changes on the Living Conditions and Welfare in the Baltic States, Institute of Economics, Estonian Academy of Sciences June 1995, Tallin.
- ZIJLSTRA KEES, Romania and Latvia: Economies at the Crossroad, International Secretariat, 1993.

Changes in agriculture and in the living standard of people in Baltic countries as a result of changes of the political system

Abstract

Changes in political systems of the Baltic countries were more violent than in other countries of Eastern and Central Europe. Due to it agricultural production rapidly declined for some products even as much as 80%. In towns and the country the unknown problem of unemployment appeared, which was to a great extent a result of reduction of employment in the budgetary sphere and state agricultural sector. Thus the real income of population decreased and living conditions. In all three countries quite large social groups (7–20%) were recorded with an income below the minimum.

The first period of transformation is over. The most important achievements during that period is loosening the economic ties with former Soviet Union countries, getting out of the rouble zone, advanced reprivatisation and privatisation, limiting inflation from over 1000% to 25% and a general economic stability expressed by a 1.5–6% GDP increase. The economic changes are followed by changes in the social sphere, changes in the expenditure structure in farm households and food consumption. In agriculture apart from system changes the production had to adjust to the demands of new markets that substituted the considerably limited market of former Soviet Union countries.